

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.141.(=161)

ДОДЕРЖАВНЕ ПРАВО СХІДНИХ СЛОВ'ЯН: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА НАПРЯМИ РЕГУЛЮВАННЯ

М. Бедрій

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна
e-mail: bmarjan@bigmir.net*

Досліджено зародження та особливості додержавного права східних слов'ян. Проаналізовано звичаєво-правові норми, що діяли у первісно-общинний період давньо-слов'янського суспільства. Визначено пріоритети та напрями правового регулювання східнослов'янського права.

Ключові слова: додержавне право, східні слов'яни, первісне суспільство, правовий звичай, родовий лад.

Сучасний стан і перспективи правового розвитку України значно залежать від її історико-правового досвіду. Проте цей досвід може набути реальної цінності та практичного значення лише у випадку його ретельного пізнання та критичного аналізу, адже пам'ять поколінь про еволюцію права, його форми та прояви є надбанням усього українського народу. Одним з найбільш маловивчених аспектів історії українського права є його прадавні витоки, що сягають бездержавного періоду суспільного життя.

Українці є прямими нащадками східних слов'ян (антів), тому українське право формувалося на основі додержавного права східних слов'ян або ж «протоправа». Позитивісти відмовляють «протоправу» у визнанні його юридичним явищем, називаючи його «примітивним правом» або ж «квазіправом». Водночас додержавне право східних слов'ян регулювало широку сферу суспільних відносин, визнавалося соціумом і забезпечувалося його примусом, а відтак, було справжнім чинним об'єктивним правом.

На думку російського вченого В. Червонюка, протоправу властиві такі ознаки: виражається у рішеннях політичного авторитету; охоплює відносини між двома сторонами спору; характеризується регулярністю застосування; забезпечується санкціями [1, с. 39].

У додержавну епоху єдиним джерелом права східних слов'ян був правовий звичай. Однак, розглядаючи додержавне право східних слов'ян, потрібно мати на увазі, що йдеться не про правовий звичай у його спеціально-юридичному розумінні, а в загальносоціальному. Інакше кажучи, це загальнообов'язкове правило поведінки, яке виникає, розвивається і набуває чинності в суспільному житті внаслідок переконання народу в його необхідності та справедливості [2, с. 47]. Отже, в додержавну епоху саме суспільство визначало актуальність, необхідність, а відтак, і юридичну обов'язковість того чи іншого правового звичаю.

Більшість дослідників вважають, що право виникло раніше від держави. Тобто право не є лише тим, яке утворила держава. Саме суспільство, народ здатні

творити право, тому суспільні відносини додержавного суспільства східних слов'ян регулювались поступово утвореною та помірно узгодженою системою звичаєво-правових норм. Можна погодитися із С. Дністрянським у тому, що право породжують потреби. Задоволення потреб людини потребувало участі кожного індивіда у відносинах з іншими індивідами, а тому виникали зв'язки між ними, формувалася спільнота та суспільство. Тому кожен індивід став залежним один від одного. Ця залежність виражалась у соціальних нормах [3, с. 21].

Перші соціальні норми з'явилися у формі заборон (табу) і дозволів. У формі табу люди намагалися обмежити, зафіксувати і нейтралізувати джерела зла і водночас захистити себе. До найважливіших табу належали: заборона інцесту (кровозмішання); заборона убивати родича; заборона залишати без допомоги (убивати) слабких і непрацездатних – осіб похилого віку, дітей, інвалідів. Родинні відносини – це перші суспільні відносини, що виникли природним і закріплені культурним шляхом. З метою забезпечення неухильного дотримання заборон використовували різні засоби: каральні заходи; релігійна ідеологізація; заходи заохочення; практика тимчасового скасування заборон.

Оскільки писемності не було, а соціальний досвід генетично не передається, зберегти його можна було тільки у формі звичаїв і традицій. Звичаї і традиції були святими, а їх порушення вважалося найважчим злочином. Право, що ґрунтується звичаї, називають звичаєвим правом. Точно датувати його походження неможливо, тому що в первісному суспільстві був синкретизм (неподільність усіх сфер людської діяльності: релігії, моралі, звичаїв, політики). Право було невіддільним від них. Звичаєве право додержавного періоду не є правом у традиційному змісті слова, але саме завдяки йому був забезпеченим перехід суспільства до держави і позитивного права [4].

Право виникає з соціальних норм, наповнених етичним змістом. Однак не кожна соціальна норма була правовою, а лише та, що регулює найважливіші відносини [3, с. 23–24]. Вона також має бути забезпеченою примусом внутрішнім (самою особою, її світоглядом) і зовнішнім (державним, суспільним, владним). Якщо внутрішньо-психологічний імператив дотримання норми є необхідним звичаєвому праву, адже для його чинності йому необхідне визнання, то зовнішній – під питанням. Однак зовнішній примус однаково є у праві, бо його виконує суспільство чи держава, а за її відсутності – община, рід, старійшина. Тому право зазнає складного шляху від синкретизму соціальних норм до протоправа, а від протоправа до позитивного права та держави. Описаний процес був наявним і в східних слов'ян.

Історик права А. Яковлів висловив гіпотезу щодо первинності процесуально-правових норм. Інакше кажучи, звичаї східних слов'ян мали можливість цілковитого переходу з побутової у правову сферу шляхом їх використання в додержавних судах. Водночас діяльність цих судів базувалася на певних узгоджених суспільством правилах, тобто процесуально-правових нормах [5, с. 7–8]. Так матеріальні норми «протоправа» східних слов'ян формувалися, передусім, у судовій практиці родових общин, яка, своєю чергою, відбувалася на підставі процесуальних норм цього «протоправа».

Додержавне право («протоправо») східних слов'ян мало свої особливості. Звернемо увагу на деякі з них:

- 1) слов'яни вели осілий спосіб життя, не були войовничими, а відтак первісні норми їх права не були надмірно жорстокими щодо правопорушників;
- 2) протоправо східних слов'ян містило спільні засади правового регулювання з іншими слов'янами (західними та південними). Ці спільні засади зберігалися

протягом тривалого часу, а під час детального розгляду окремі з цих спільностей можна знайти і в сучасних правових системах України, Польщі, Хорватії та ін.;

3) східні слов'яни були землеробами, тому первинні правові норми всебічно захищали їх речові права щодо землі, власності, праці, плодів тощо;

4) не визнаючи моделі влади з єдиним правителем-тираном, право східних слов'ян сповнене духом демократизму, участі народу у суспільних справах;

5) оскільки етнічна українська територія була розміщена на перетині торговельних шляхів, континентів, зазнавала постійних вторгнень кочівників, була у сусідстві з Античними містами-державами Північного Причорномор'я та провінціями Римської імперії, протоправо східних слов'ян (антів) не могло перебувати у стабільності, тому порівняно динамічно розвивалося;

6) є всі наукові підстави вважати східних слов'ян прямими спадкоємцями високорозвиненої трипільської культури, а відтак, стверджувати, що їх звичаєве право базувалося на багатій історичній традиції;

7) родюча українська земля унеможливила необхідність домінування робовласництва (не потрібно було надмірних витрат праці), а також сприяла становленню принципу рівноправності учасників суспільних відносин.

Суспільство побудоване на ідеї спільної діяльності та загальних інтересів осіб, які їх об'єднують. Це не залежить від державної чи бездержавної форми. Війна всіх проти всіх більше схожа на міф, оскільки людство б вимерло, безперервно воюючи тисячі років одне з одним. Цього не сталося, а отже, були суспільні відносини та їх регулятори, у тому числі право.

Можна припускати, що виникає раніше: приватне чи публічне право, матеріальне чи процесуальне право. Однаково, говорити про чітку наявність публічного права у додержавний період не виправдано. Публічне право безпосередньо пов'язується з державою. Однак, якщо пов'язати з більш загальним поняттям «владою», то ми побачимо зародки публічно-правових норм у додержавному праві східних слов'ян. Ця влада виражалася, насамперед, у впливі, що здійснювало суспільство щодо своїх членів, а відтак, породжувало публічно-правові норми.

Відносини влади та підпорядкування східних слов'ян відображені у літописах і працях дослідників. Як зазначав візантійський письменник VI ст. Прокопій Кесарійський, слов'яни «не мають одновладства, але споконвіку живуть у народоправстві; чи за добрих обставин чи за лихої години вони сходяться на загальні збори» [6]. Інші візантійські письменники (цар Маврикій, цар Константин Порфірогенет), а згодом і західноєвропейські (Адам Бременський, Дітмар Марзбургський) також свідчили про те, що стародавні слов'яни жили у народоправстві, що найважливіші питання державного життя вони вирішували на всенародних зібраннях. Свідчення іноземних письменників підтвердились у Початковому літописі, де описано випадок, коли хозари напали на плем'я полян і вимагали платити їм данину. Поляни вирішували питання про сплату данини хозарам на загальному зібранні всіх полян.

Неухильне утвердження засади народовладдя у додержавному праві потребувало, щоб усі члени родової общини брали участь у народних зібраннях. Ці умови були у додержавний період, проте виникли не відразу. Стародавній літопис зазначав: «Деревляни жили за звірячими звичаями, жили по-скотськи...» «Радимичі, в'ятичі... жили в лісах, наче звірі...». Відомо, що за первісних часів люди могли провадити тільки збиральницьке господарство. В умовах збиральництва великі громадські спілки були неможливі. Такі народні збори стали можливими за кочового життя, коли люди трималися разом, переміщаючись із місця на місце. Вони розвинулися за

осілого життя, коли було легко зібратися в одне місце усім членам родової общини [7, с. 5–6].

У середині I тисячоліття н.е. східні слов'яни робили державотворчі спроби, які виражались у політичному союзі антів (IV – поч. VII ст.). Це об'єднання очолювали царі (рекси), а їм у цьому сприяли вельможі (примати). Влада царя обмежувалася давніми правовими звичаями. Значні повноваження належали народним зборам [8, с. 26].

Отже, влада правителя в Антському союзі не була абсолютною, зрівнювалася діяльністю народних зборів. Це свідчить про демократизм у правовому регулюванні владних відносин східних слов'ян. Даний демократизм поширювався і на відносини влади та підпорядкування: на управління союзом племен; на управління плем'ям; на управління родовою общиною.

В основу суспільних відносин були покладені правовий звичай і родовий устрій. Родова община – це перша соціальна форма виробничого та громадського об'єднання людей, що характеризується спільною власністю на засоби виробництва і повним або частковим самоврядуванням [9, с. 657]. В її основі лежить єдність родинних зв'язків і культурних норм. Община зосереджувала в собі всю систему суспільних відносин – виробничих, сімейно-побутових, культурних.

У родових общин східних слов'ян був певний внутрішній устрій на чолі зі старійшиною, який управляв родом. Він був найстаршим за віком. За певних обставин ним міг стати не найстарший, а інший член роду, зазвичай, другий за віком. Влада старійшини над членами роду була патріархальною. Його влада була великою, однак він не був деспотом, адже правовий звичай не давав йому змоги виходити за межі повноважень [10, с. 56–57].

Рід складався з сімей, які підпадали під владу керівництва общини. Сім'ї утворювалися через шлюб, що часто здійснювався шляхом викрадення нареченої. Язичництво дозволяло багатоженство, що пов'язане із дохристиянськими джерелами Київської Русі. Однак не кожен мав змогу собі це дозволити, адже чоловік повинен був утримувати жінку та дітей. Водночас жінка у східнослов'янській сім'ї, хоч володіла меншим обсягом прав, ніж чоловік, але ця різниця була порівняно з іншими народами незначною. Велике значення мало те, щоб обидва роди (жінки та чоловіка) дали згоду на шлюб і щоб один із цих родів прийняв їх сім'ю до свого складу. Шлюб також міг бути укладений між членами одного роду, якщо ступінь споріднення був далеким. Шлюб осіб близького споріднення, як і інцест, суворо заборонявся додержавним правом східних слов'ян. Натомість допускали припинення шлюбу. Щоправда, умови такого припинення невідомі.

Коли діти за певних умов втрачали своїх батьків, рід здійснював щодо них утримання та виховання. Такі діти також часто передавались керівництвом роду у певну сім'ю, що до нього входила. На жаль, неможливо визначити, до якого режиму ця процедура була ближчою: усиновлення, опіка, піклування тощо.

Право власності формувалася на українських землях ще у додержавному праві східних слов'ян. Власність поділяли на колективну та приватну. Колективна власність є типовою для додержавного суспільства. Суб'єктом колективної власності є родова община. Об'єктом колективної власності була земля, водойми, ліси тощо. Від імені родової общини управляв цією власністю старійшина та його приближені. Щодо приватної власності у додержавному суспільстві є різні думки. Ряд вчених вважають, що вона у ньому відсутня та неможлива. Як видається, приватна власність у додержавному суспільстві існувала, проте в обмеженому вигляді. Речі індивідуального призначення (одяг, знаряддя тощо) мали належати особі на праві

приватної власності. Інші рухомі речі також могли бути власністю особи. Щодо нерухомого майна можливість особи володіти ним як приватною власністю була мінімізованою. Власником землі був рід, який міг дозволяти володіти та користуватися нею певній сім'ї чи особі. Водночас повністю заперечити приватну власність на нерухоме майно у додержавному суспільстві також було б неправильно, адже досить ймовірними є випадки, коли його власником була одна людина.

Зобов'язання виникали з давніх-давен на двох підставах: договір і шкода. Розумність людської істоти виражалась передусім тим, що вона розуміла собі подібних, жила з ними у злагоді та згоді. Саме ця згода зумовила появу угоди, а відтак, договору. Щоб визначити правила відносин між двома і більше суб'єктами, вони уклали договір, в якому ці умови визначалися. У додержавному суспільстві людям письмова форма документа невідома, відтак, форма договору – усна. Для гарантованості виконання під час укладення договору запрошували свідків, а інколи присягали.

Важливим аспектом укладення цивільно-правового договору в східних слов'ян був також правовий звичай, відомий як «могорич». Він полягав у тому, що сторони договору та свідки його укладення розпивали напій. Правове значення «могорича» полягало в тому, що договір вважався укладеним з моменту його випиття. До того моменту сторони мали право змінити умови договору чи відмовитися від його укладення. «Могорич» застосовували як щодо рухомого, так і щодо нерухомого майна. Однією з причин виникнення інституту «могорича» було те, що завжди ворогуючі роди не могли підтримувати нормальний діловий оборот і майнові відносини, тому під час укладення угод між їхніми членами організували свято, щоб цю ворожість применшити [11, с. 378].

Найпоширенішим договором у додержавному суспільстві східних слов'ян був договір міни – найдавніший договір, за яким відбувався товарообіг навіть за відсутності грошей. Шкода також була підставою виникнення зобов'язання. Так, коли одна людина знищила врожай іншої, то повинна була поділитися своїм.

Спадкові відносини як відносини щодо переходу права на майно від однієї особи до іншої після її смерті пов'язаний з виникненням права власності (особливо приватної), бо передати у спадок кожен може лише те, що належить йому. Формується два види спадкування: за законом (під «законом» мають на увазі те, що не за заповітом, а не в стандартному розумінні «закону») та за заповітом (заповіту теж не було у звичному вигляді, однак воля людини, яка помирала, здавна вважалася святою). Віра у святість цієї волі цілком могла виключити існування заповідальних обмежень і обов'язкових часток спадщини. Натомість під час спадкування за законом (звичаєм) право на спадок мали найближчі родичі чоловічої статі. Майно, якого померлий не був власником, а користувачем (тобто воно належало його роду) переходило в користування інших членів роду. На думку В. Заруби первинно індивідуалізувалося спадкування рухомого майна (луку, спису, сокири тощо) [12, с. 64].

Оскільки соціальні норми в додержавному суспільстві набули властивостей звичаєвого права, тому формувався механізм відповідальності за їх порушення. Порушення правил поведінки, переданих предками з давніх-давен, вважались важкою провиною. Відтак формувалося поняття правопорушення (злочину). Порушення протоправа не диференціювали на цивільне, кримінальне чи інше, проте виник принцип, що тип і розмір покарання має відповідати рівню суспільної небезпеки. Цей принцип відповідав засадам таліону: око за око, зуб за зуб. Людина народжується з природним умінням розрізняти добро та зло, свідомо та несвідомо

противиться злу та захищає добро. Тому перші розуміння злочину як злого вчинку виникають водночас із появою людства. Згодом у цей процес втручається суспільство, яке використовує механізм визначення діяння як злочинного для захисту утворених ними правових норм і відносин.

Першими злочинами у східних слов'ян стають вбивство, розкрадання, тілесні ушкодження, підпал, знищення майна, інцест, неповага до богів, предків і керівників общини. Відповідно формувалися перші покарання, найпоширенішими з яких були майнові стягнення (штрафи). Смертну кару не застосовували, а найважчим покаранням було вигнання з общини. Близькі родичі не карали одиного смертю, намагаючись вживати засоби перевиховання (моральні чи фізичні). Натомість щодо осіб з інших родів відношення було іншим і не таким гуманним.

Саме кровну помсту виконував рід вбитого щодо вбивці з іншого роду, і полягала у вбивстві у відповідь. Рід вбивці, якого також убили, нерідко відповідав новим вбивством, а відтак, розпочиналися ворожнеча і війни між родами, які призводили навіть до взаємного винищення родів. Згодом одним із перших завдань держави стало обмеження права на кровну помсту та її вилучення з суспільного життя, проте цей інститут настільки прижився, що з ним стикаємося і в «Руській правді», і навіть в історичних джерелах XV ст. [13].

Розвиток додержавного суспільства східних слов'ян зумовив зменшення ізольованості родових общин. Вони почали співпрацювати одна з одною в тому числі й у сфері юридичної відповідальності. Виникала процедура, за якою рід отримував змогу уникнути протистояння, віддавши свого винного члена общині, яка його звинувачувала.

Поступово формувалися правові звичаї, які чітко регламентували порядок виконання кровної помсти. Вони були одними з перших праукраїнських процесуальних норм, які згодом стали частиною процесуального права. Спочатку ці правила поставили акти помсти під певний контроль з боку суспільства, обмежили можливість застосування помсти, згодом замінили грошовою карою і, зрештою, зі зміцненням державної влади зовсім заборонили [5, с. 7].

Родова община в додержавному суспільстві східних слов'ян здійснювала владу щодо своїх членів, у тому числі владу судову. Оскільки в людини є вроджена здатність відрізнити добро від зла, вона також природно осуджує зло та несправедливість. Цей осуд згодом формує правові інститути суду та судочинства.

Общинні суди були історично першими судовими органами на українських землях. У додержавний період і в епоху становлення української державності вони були єдиними судами. Родовим общинам належало монопольне право здійснювати судочинство, оскільки вони були визначальними структурними одиницями додержавного суспільства. До складу общинного суду входили найповажніші члени общини, яких називали «судними мужами» або «добрими людьми». Під їх юрисдикцію потрапляли усі справи (цивільні та кримінальні) щодо тих правовідносин, які відбувалися на території общини. Общинному суду фактично належала роль посередника між сторонами судового процесу. Засідання відбувалися публічно (у присутності всієї родової общини) та проводилися усно. Судовий процес мав обвинувально-змагальний характер, відбувався у присутності свідків. Сторони змагалися у словесній баталії за формулою «слово проти слова», підтверджуючи свої заяви та клопотання доказами [14, с. 24–25].

Додержавне судочинство східних слов'ян базувалося на їх звичаєвому праві та було відкритим із залученням значної кількості учасників. Визначна роль у додержавному процесуальному праві східних слов'ян належала потерпілому. Звичаєві

процесуально-правові норми визначали статус потерпілого та його провадження. «Свод», «гоніння сліду», «сок» – це засоби, за допомогою яких потерпілий шукав злочинця, крадену річ, «лице». Проте цими слідчими діями процесуальні повноваження потерпілого не завершувалися. Спіймавши злочинця, знайшовши при тому й «лице» і свідків, потерпілий повинен був не тільки надати общинному суду всі докази, але також привести на засідання общинного суду свого кривдника [5, с. 7–8]. Для виконання цього завдання він міг навіть застосовувати силу. Схожий підхід використовував також давньоримський правовий акт «Закони XII таблиць» [15, с. 221].

Так, додержавне право східних слов'ян формується у зв'язку зі створенням суспільства, розвивається у середовищі родових общин, а згодом виражає зв'язки між ними. Сформоване в додержавному суспільстві східних слов'ян звичаєве право регулювало широкий спектр суспільних відносин, впливало на різні сфери народного життя. Поступово формувалися окремі звичаєво-правові інститути, які створювали передумови для переходу до державної організації. Ці норми й інститути виникали із суспільної практики та всенародної правотворчості.

Список використаної літератури

1. Элементарные начала общей теории права / под общ. ред. В. И. Червонюк. – М. : КолосС, 2003. – 544 с.
2. Бедрій М. Система українського звичаєвого права: історико-правовий аспект / М. Бедрій // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – Вип. 54. – Львів, 2011. – С. 45–51.
3. Дністрянський С. Звичаєве право – а соціальні зв'язки / Др. Станіслав Дністрянський // Часопись правнича і економічна. – Том IV. – Львів, 1902. – С. 3–42.
4. Лекції з історії держави і права України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.tigr.jurlugansk.org
5. Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні / А. Яковлів // Життя і право. – 1928. – Число II. – Львів, 1928. – С. 1–12.
6. Прокопій Кесарійський про розселення і побут давніх слов'ян в VI ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uris.org.ua/istoriya-gosudarstva-i-prava-ukrainy/prokopiy-kesariyskiy-pro-rozselennya-i-pobut-slov-yanskih-plemen-v-vi-st>
7. Малиновський О. О. Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни / О. О. Малиновський. – К., 1929. – 186 с.
8. Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Ін Юре, 2008. – 624 с.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : Перун, 2004. – 1440 с.
10. Ефименко А. Я. Исследования народной жизни. Обычное право / А. Я. Ефименко. – М. : ЛИБРОКОМ, 2010. – 400 с.
11. Dąbkowski P. Litkup w prawie polskiem śriedniowiecznem / Przemyslaw Dąbkowski // Przegląd historyczny. – Tom V / pod red. J. K. Kochanowskiego. – Warszawa : Skład główny w administracyi tow. Mil. Hist., 1907. – S. 377–383.
12. Заруба В. М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII – початок XIV ст.) / В. М. Заруба. – К. : Істина, 2007. – 128 с.
13. Dąbkowski P. Zemsta, okup i pokora na Rusi Halickiej w wieku XV i pierwszej polowie wieku XVI / Przemyslaw Dąbkowski. – Lwów, 1898. – 55 s.
14. Захарченко П. П. Історія держави і права України / П. П. Захарченко. – К. : Атіка, 2004. – 368 с.
15. Федущак-Паславська Г. М. Практикум з римського приватного права / Г. М. Федущак-Паславська. – Львів : ПАІС, 2012. – 234 с.

**ДОГОСУДАРСТВЕННОЕ ПРАВО ВОСТОЧНЫХ СЛАВЯН:
ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ И НАПРАВЛЕНИЯ РЕГУЛИРОВАНИЯ**

М. Бедрій

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, 79000 Львов, Украина*

Исследованы зарождение и особенности догосударственного права восточных славян. Проанализированы обычно-правовые нормы, которые действовали в первобытно-общинный период древнеславянского общества. Определены приоритеты и направления правового регулирования восточнославянского права.

Ключевые слова: догосударственное право, восточные славяне, первобытное общество, правовой обычай, родовой строй.

**PRE-STATE LAW OF EASTERN SLAVS:
ISSUES OF EVOLVEMENT AND TRENDS OF REGULATION**

М. Bedriy

*Ivan Franko National University of Lviv
Universytets'ka Str., 1, UA – 79000 Lviv, Ukraine*

The article deals with the origin and peculiarities of pre-state law of eastern slavs. Customary norms that were operating within the primitive communal society period in the ancient Slavic society are analyzed. Priorities and legal regulation trends of eastern slavs' law are defined.

Key words: pre-state law, eastern slavs, primitive communal society, legal custom, tribal system.

*Стаття: надійшла до редакції 27.03.2013
прийнята до друку 29.04.2013*